

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/11/161-168>

Namiq Muradov

BB.Qorodikov adına Kalmıkiya dövlət Universiteti

Kalmıkiya, Rusiya

<https://orcid.org/0009-0008-3725-4975>

namiqmuradov999@gmail.com

Zəngəzur folklorunda arxaik türk dünyagörüşünün izləri: adət, inanc və mifoloji motivlər

Xülasə

Zəngəzur folkloru uzun tarixi inkişaf prosesində formalaşmış, müxtəlif dünyagörüşü qatlarını özündə birləşdirən zəngin şifahi ənənə sistemlərindən biridir. Bu ənənənin tərkibində məişət davranışları, mərasimlər, inanclar, mifoloji təsəvvürlər və xalq poetikası nümunələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir. Məqalədə Zəngəzur folklorunda müşahidə olunan bəzi arxaik elementlər qədim türk dünyagörüşü ilə müqayisəli müstəvidə araşdırılır. Tədqiqatın əsas obyekti od və ocaqla bağlı təsəvvürlər, su, ağac və daşın sakrallaşdırılması, mövsüm və təsərrüfat mərasimləri, yas və dəfn adətləri, toy mərasimləri, eləcə də Al anası, ərən və qurd kimi mifoloji obrazlar təşkil edir. Araşdırmada əsas diqqət folklor faktlarının yalnız zahiri oxşarlığa əsaslanaraq müəyyən tarixi ənənənin birbaşa davamı kimi təqdim edilməməsinə yönəldilir. Qədim türk mifoloji düşüncəsi ilə Zəngəzur folkloru arasında paralellər müəyyənəndirilərək tipoloji uyğunluq, funksional oxşarlıq və mümkün tarixi-mədəni əlaqə bir-birindən fərqləndirilir. Odun qoruyucu və təmizləyici funksiyası, ocağın ailə və nəsil davamlılığı ilə əlaqələndirilməsi, su və ağacın sakral mənə qazanması, keçid mərasimlərinin ritual strukturu və müəyyən mifoloji obrazların funksiyaları bu baxımdan təhlilə cəlb olunur. Tədqiqat göstərir ki, Zəngəzur folklorunda qorunan arxaik elementlər dəyişməz formada deyil, sonrakı dini, sosial və mədəni proseslərin təsiri altında yenilənmiş şəkildə yaşamışdır. Bu səbəbdən həmin materialların öyrənilməsi zamanı həm qədimlik göstəricilərinin, həm də onların sonrakı transformasiyalarının nəzərə alınması vacibdir.

Açar sözlər: *Zəngəzur folkloru, qədim türk dünyagörüşü, arxaik inanclar, mərasim folkloru, mifoloji motivlər, təbiət kulturları*

Namig Muradov

B.B. Gorodikov Kalmyk State University

Kalmykia, Russia

<https://orcid.org/0009-0008-3725-4975>

namiqmuradov999@gmail.com

Traces of the Archaic Turkic Worldview in Zangazur Folklore: Customs, Beliefs and Mythological Motifs

Abstract

Zangazur folklore may be viewed as a multilayered oral-cultural system in which perceptions belonging to different historical periods have been preserved, adapted, and reinterpreted. This article examines selected archaic features of Zangazur folklore through comparison with the ancient

Turkic worldview. The analysis focuses on beliefs concerning fire and the hearth, the sacral treatment of water, trees and stones, seasonal and economic rituals, mourning and burial practices, wedding rites, and mythological figures such as Al anası, ərən, and the wolf. The study does not treat every formal similarity as proof of direct historical continuity. Typological resemblance, functional parallel, and possible historical-cultural connection are considered as distinct analytical categories. The protective and purifying functions attributed to fire, the association of the hearth with family continuity, the sacral meaning of natural elements, the structure of transition rituals, and the functions of mythological figures are examined from this perspective. The findings suggest that archaic features preserved in Zangazur folklore have not remained semantically unchanged. Later religious, social, and cultural processes have altered their interpretations and, in some cases, their ritual functions, while certain forms continued in collective memory. This indicates the need to study regional folklore through an integrated historical, ethnographic, folkloristic, mythological, and linguistic framework.

Keywords: *Zangazur folklore; ancient Turkic worldview; archaic beliefs; ritual folklore; mythological motifs; nature cults*

Giriş

Folklor keçmişdən ötürülən mətnlərin və adətlərin sadə toplusu kimi deyil, cəmiyyətin özünü və ətraf aləmi dərk etmə üsullarının nəsillər arasında ötürülmə mexanizmi kimi anlaşılmalıdır. Bu yaddaş sistemində təbiət, insan, ailə, doğum, ölüm, zaman və sosial münasibətlər haqqında təsəvvürlər müxtəlif tarixi şəraitlərdə yenidən yozularaq qorunur. Zəngəzur folkloru da belə çoxqatlı yaddaş sahəsidir: mərasim davranışları, mifoloji təsəvvürlər, məişət normaları, sakral inanclar və əmək fəaliyyəti burada bir-birindən ayrılmış hadisələr deyil, vahid mədəni təcrübənin müxtəlif təzahürləri şəklində meydana çıxır.

Zəngəzurda qeydə alınmış adət və inancların bir qismi qədim türk dünyagörüşünün müəyyən modelləri ilə müqayisə edilə biləcək semantik xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Od və ocağın ailə həyatı ilə bağlanması, ayrı-ayrı təbiət obyektlərinə sakral münasibət, su və ağac ətrafında formalaşan inanclar, mövsümi mərasimlərdə yenilənmə və bolluq anlayışlarının önə çıxması, eləcə də doğum, evlilik və ölümün ritual çərçivədə təqdim olunması bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Azərbaycan folklorşünaslığında mərasim və mifoloji sistemlərin tarixi semantikasi haqqında aparılmış araşdırmalar həmin paralellərin elmi müstəvidə nəzərdən keçirilməsi üçün mühüm baza yaradır (Abdulla, 2005, s. 15-25; Əliyev, 2005, s. 45-52; Qafarlı, 2004a, s. 180-190).

Arxaikliyi müəyyən etmək üçün motivlərin zahiri bənzərliyi təkbəşinə kifayət etmir. Eyni davranış və ya mifoloji təsəvvür müxtəlif mədəni mühitlərdə bir-birindən asılı olmadan yarana bilər. Suyun həyatla əlaqələndirilməsi, ağacın müqəddəs sayılması və odun təmizləyici gücə malik olduğuna inanılması buna nümunədir. Deməli, Zəngəzur materialını qədim türk irsi ilə tutuşdurarkən iki məsələ paralel şəkildə nəzərə alınmalıdır: birincisi, motivlərin funksional və tipoloji oxşarlığı, ikincisi isə onların tarixi-genetik bağlılığını təsdiqləyə biləcək dəlillərin olub-olmaması.

Məqalənin əsas məqsədi Zəngəzur folklorundakı arxaik üsürləri dəyişməz tarixi qalıqlar kimi sıralamaq deyil. Burada əsas diqqət həmin üsürlərin hansı ritual şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə, hansı semantik yük daşmasına, zamanla necə yenilənməsinə və qədim türk mifoloji modelləri ilə hansı müqayisə səviyyəsində əlaqələndirilə bilməsinə yönəldilir.

Tədqiqat

Od və ocaq: məişət ünsüründə sakral simvolika. Azərbaycan folklorunda od və ocaq məişət funksiyasını aşaraq ailə və nəsil anlayışlarının işarəsinə çevrilir. Ocaq evin yalnız istilik mənbəyi deyil, yaşayışın davamlılığını və ailə bütövlüyünü ifadə edən mədəni simvoldur. “Ocağın sönməsin”, “ocağına bərəkət” kimi deyimlərdə bu mənə daha aydın görünür: fiziki ocaq anlayışı ailənin varlığı, nəslin kəsilməməsi və bərəkət ideyaları ilə bir semantik çərçivədə birləşir (Abdulla, 2005, s. 154-160; Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 150-155).

Od və ocaqla bağlı bu mənə sahəsi qədim türk dünyagörüşündə oda aid edilən funksiyalarla müqayisə üçün imkan açır. Müxtəlif mənbələrdə odun qoruyucu, təmizləyici və sakral xüsusiyyətləri qeyd edilir (Ögel, 2014, s. 45-48; Roux, 2011, s. 57). Lakin belə paralel Zəngəzurdə qeydə alınmış hər bir od inancının avtomatik olaraq qədim türk ritualının birbaşa davamı sayılması üçün yetərli əsas yaratmır.

Odda bağlı ritual davranışların semantikasi xüsusən təqvim mərasimlərində görünən olur. Novruz və İləxır çərşənbə kontekstində od ətrafında yığılmaq, onun üzərindən keçmək və oddan mənfi təsirlərin uzaqlaşdırılması məqsədilə istifadə etmək yalnız mərasim hərəkətləri deyil, yenilənməyə keçidin simvolik ifadələridir (Abdulla, 2005, s. 154-160; Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 150-155). Beləliklə, od bir tərəfdən təmizlənmə vasitəsi, digər tərəfdən yeni mərhələnin başlanmasını işarələyən ritual mərkəz funksiyası daşıyır. ++++

Üzərliklə tüstülətmə ənənəsi də qoruyucu semantikanın başqa bir nümunəsidir. Azərbaycan folklor materiallarında bu praktikanın nəzərdən və arzuolunmaz təsirlərdən qorunma vasitəsi kimi işlədildiyi göstərilir (Abdulla, 2005, s. 154-160; Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 150-155). Bu davranışın izahında yalnız qədimlik amilinə söykənməkdənsə, onun müxtəlif tarixi-mədəni qatlarla qarşılıqlı əlaqədə formalaşmış ritual praktik kimi dəyərləndirilməsi daha əsaslı görünür.

Od və ocaq nümunəsi göstərir ki, folklor elementi üçün tarixi yaşından daha mühüm göstəricilərdən biri onun hansı funksiyanı qoruyub saxlamasıdır. Ritualda bağlı ilkin izah dəyişə, hətta unudula bilər; buna baxmayaraq ailə, qorunma, təmizlik və bərəkət kimi semantik çalarların yeni formalarda yaşaması mümkündür.

Su, ağac və daşın folklor semantikasi. Təbiət obyektləri Zəngəzur folklorunda yalnız maddi aləmin predmetləri kimi deyil, insanın onlara mənə yüklədiyi və müəyyən münasibət formalaşdırdığı mədəni işarələr kimi də çıxış edir. Bu xüsusiyyət su, ağac və daş ətrafında yaranmış inancların folklor semantikasında ayrıca təhlil edilməsini zəruri edir.

Su ilə bağlı inanclar. Su ilə bağlı folklor təsəvvürlərində həyatın davamı, təmizlik, bolluq və yenilənmə ideyaları bir-birinə bağlanır. Bulaq başında niyyət tutulması, mərasim üçün xüsusi su gətirilməsi, su ilə yuyunma və ilin ilk suyuna xüsusi münasibət kimi davranışlar suyun yalnız məişət ehtiyacı olmadığını, ritual mənə daşdığını göstərir (Abdulla, 2005, s. 95-101; Qafarlı, 2004a, s. 180-190).

“Su anası” və “su yiyəsi” kimi ifadələr su məkanının folklor şüurunda canlı və fəvqəltəbii mənə daşıyan varlıqla əlaqələndirildiyini göstərir (Qafarlı, 2004a, s. 139-145; Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 100). Burada su artıq sadəcə təbii resurs kimi deyil, müəyyən qaydalara və təsəvvürlərə daxil edilmiş sakral məkan kimi qavranılır. Bu cür nümunələri animistik düşüncənin mümkün izləri sırasında şərh etmək mümkündür, lakin yekun nəticə üçün həmin təsəvvürlərin konkret regional variantları ayrıca yoxlanmalıdır.

Suya canlılıq və sahiblik xüsusiyyətlərinin verilməsi müxtəlif xalqların folklorunda müşahidə

edilən geniş yayılmış modeldir. Buna görə Zəngəzurda rast gəlinən hər su inancını etnik mənşə baxımından birbaşa qədim türk irsinə bağlamaq elmi ehtiyat prinsipinə uyğun deyil. Daha məhsuldar yanaşma bu motivlərin ritual funksiyasını, struktur quruluşunu və qədim türk mifoloji modelləri ilə kəsişən cəhətlərini ayrıca müəyyənləşdirməkdir.

Ağacın sakrallaşdırılması. Ağacın sakrallaşdırılması türk mifoloji düşüncəsində mühüm simvolik xətt təşkil edir. Mifoloji mətnlərdə ağacın yuxarı və aşağı aləmlər arasında əlaqə yaradan, həyatın davamlılığını və nizamını bildirən obraz kimi işlənməsi onun yalnız bitki aləminə aid predmet olmadığını göstərir (Ögel, 2014, s. 217-219).

Azərbaycan folklorunda müqəddəs sayılan ağaclara parça bağlamaq, onların yanında niyyət etmək və ayrı-ayrı ağacları ziyarət yeri kimi qəbul etmək kimi praktikalar məlumdur. Zəngəzur materialı bu ümumi folklor modelinin bölgədə hansı konkret davranış və təsəvvürlərlə təzahür etdiyini araşdırmaq üçün material verir (Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 90-92; Azərbaycan folkloru antologiyası, XIX kitab, 2009, s. 120-125).

Dağdağanla bağlı qoruyucu təsəvvürlər ağacın apotropeik funksiyasını aydınlaşdıran regional material kimi nəzərdən keçirilə bilər. Ağacdən hazırlanmış bəzi əşyaların uşaqları və yaşayış məkanını mənfi təsirdən uzaq saxladığına dair inanclar bu funksiyanın məişət predmetləri vasitəsilə də ifadə olunduğunu göstərir (Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 90-92; Azərbaycan folkloru antologiyası, XIX kitab, 2009, s. 120-125). Zəngəzur üzrə nəticə çıxararkən isə məhz yerli variantların ayrıca fərqləndirilməsi mühüm şərtidir.

Ağacla bağlı bu təsəvvürləri dünya ağacı və həyat ağacı modelləri ilə müqayisə etmək mümkündür. Bununla belə, konkret Zəngəzur ağac kultunun "Bay-Terek" anlayışının tarixi davamı olması barədə hökm vermək üçün folklor materialından kənara çıxan tarixi-etnoqrafik sübutlar lazımdır. Hazırkı materialın imkan verdiyi daha ehtiyatlı şərh həmin inancların türk ağac simvolizmi ilə tipoloji uyğunluq təşkil etməsidir.

Daşın ritual və simvolik funksiyası. Daşla əlaqəli inanclar folklorun qədim düşüncə qatlarını izləmək üçün əhəmiyyətli materialdır. Müqəddəs sayılan daşlara yönələn münasibət, onların yanında niyyət tutulması və şəfa və ya qorunma funksiyası ilə əlaqələndirilməsi təbiət predmetinin ritual mənə qazanmasının regional formalarını üzə çıxarır (Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 90-92; Azərbaycan folkloru antologiyası, XIX kitab, 2009, s. 120-125).

Daşa aid semantikada sabitlik və uzunömürlülük təsəvvürlərinin önə çıxması onun digər təbiət obyektlərindən seçilən cəhətlərindən biridir. Qəbirüstü daşlar, eləcə də qoç və at fiqurlu daş nümunələri maddi mədəniyyətlə folklor yaddaşının bir-birinə toxunduğu xüsusi sahə yaradır.

Daşla bağlı təsəvvürlərin mənşə və funksiyalarını daha dəqiq anlamaq üçün folklor məlumatının arxeoloji və epiqrafik materialla paralel öyrənilməsi əhəmiyyətlidir. Bu cür müqayisə onların yalnız mifoloji təsəvvür kimi deyil, sosial yaddaş və tarixi təcrübə ilə əlaqəli mədəni hadisə kimi də qiymətləndirilməsinə şərait yarada bilər.

Mövsüm və təsərrüfat mərasimləri. Təbiət və təsərrüfat dövrünün gündəlik həyat üçün müəyyənəddici olduğu ənənəvi cəmiyyətlərdə mövsümi mərasimlər kollektiv davranışın mühüm formalarından birini təşkil edir. Zəngəzur folklorunda da təbiətin oyanması, məhsuldarlıq, bolluq və heyvandarlığın uğuru ətrafında formalaşmış mərasimlər və nəğmələr bu sistemin əsas komponentləri kimi görünür.

Xıdır/Xızırla bağlı inanclarda yardım, bərəkət və yenilənmə motivlərinin bir araya gəldiyi görünür. Qovurğa və qovut kimi mərasim qidalarının gündəlik qida funksiyasından ayrılaraq xüsusi vaxt və davranışlarla bağlanması da bu mənə qatının göstəricisidir. Belə nümunələrdə məhsul, əmək

və bərəkət arasında qurulan əlaqə ritual düşüncənin iqtisadi həyatla sıx bağlılığını nümayiş etdirir.

Sayaçı nəğmələri təsərrüfatın folklor vasitəsilə ifadə olunduğu nümunələrdəndir. Onların məzmununda qoyunçuluğun, sürünün artmasının, heyvan sağlamlığının və təsərrüfatın bolluğunun arzulanması mühüm yer tutur. Zəngəzur materialı digər bölgələrdəki nümunələrlə tutuşdurulduqda sayaçı nəğməsinin təkcə poetik mətn deyil, əmək və təsərrüfat davranışının bir hissəsi kimi də öyrənilməsinin zəruri olduğu görünür (Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 105-110; Vəliyev, 1985, s. 120-125).

Qodu-Qodu mərasimində yağışın yağması arzusu ilə təbiət hadisəsinə ritual yolla təsir göstərmək cəhdi eyni strukturda birləşir. Azərbaycan folklorunda bu mərasim müxtəlif regional variantlarda qeydə alınmışdır və Zəngəzur nümunələrinin də həmin geniş müqayisə çərçivəsində araşdırılması mümkündür (Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 90-92; Azərbaycan folkloru antologiyası, XIX kitab, 2009, s. 120-125). Burada insan-təbiət münasibəti magik təsəvvürlər və simvolik hərəkətlər vasitəsilə ifadə edilir.

Mövsümi mərasimlərin qədim türk ənənələri ilə müqayisəsi məhsuldarlıq və təbiətin dövrü hərəkəti kimi ümumi semantik modellərin üzə çıxmasına kömək edir. Lakin regional mərasimin bütün mənşəyini əvvəlcədən yalnız bir etnik-mədəni sistem daxilində izah etmək metodoloji risk yaradır. Buna görə paralellər əvvəlcə funksional və struktur səviyyədə müəyyənləşdirilməli, mənşə məsələsi isə ayrıca dəlillərlə əsaslandırılmalıdır.

Yas və dəfn mərasimlərində arxaik qatlar. Ölümə bağlı ritual davranışlar cəmiyyətin kollektiv yaddaşında uzun müddət qorunan mədəni formalardandır. Ölüm yalnız fərdi itkini ifadə etmir; ailə və icma üçün sosial münasibətlərin yenidən təşkil olunduğu keçid vəziyyəti də yaradır. Zəngəzur folklorunda ağı, yas, saç yolma və üz cırma kimi davranışların izləri bu keçid mərhələsinin emosional və ritual tərəflərinin birlikdə yaşadığını göstərir.

Yas davranışlarının hamısını yalnız hissələrin spontan ifadəsi kimi qəbul etmək kifayət etmir. Ağı fərdi kədərini kollektiv yaddaşa və poetik dilə keçirildiyi formadır; buna görə onun yas mərasiminin daxilində xüsusi funksional mövqeyə malik olduğunu nəzərə almaq lazımdır (Abdulla, 2005, s. 89-90).

Qədim türk yuğ mərasimləri ilə Azərbaycan yas ənənələri arasında bəzi struktur uyğunluqları müşahidə etmək mümkündür (Ögel, 2014, s. 45-48; Roux, 2011, s. 57). Bununla belə, struktur oxşarlığının özü avtomatik şəkildə fasiləsiz tarixi varisliyi sübut etmir; belə nəticə üçün daha geniş müqayisəli material və konkret tarixi dəlillər tələb olunur.

Ölümdən sonrakı ayrı-ayrı günlərin mərasim baxımından seçilməsi ritual zaman haqqında təsəvvürlərin mövcudluğunu göstərir. Üçüncü, yeddinci və qırxıncı günlərlə bağlı praktikaların xalq inancları ilə sonrakı dini təsəvvürlərin təmasında formalaşdığı ehtimal edilə bilər (Abdulla, 2005, s. 154-160; Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 150-155). Burada mühüm məqam ondan ibarətdir ki, ritual forması nisbətən sabit qala bildiyi halda, onun izahı və cəmiyyətdəki funksional yükü dəyişə bilər.

Toy mərasimləri və sosial keçid. Toy folklor sistemində yalnız nikah faktını rəsmiləşdirən mərasim deyil, sosial status dəyişikliyi görünən edən kompleks keçid modelidir. Qızın ata evindən ayrılması və yeni ocağa daxil olması bu keçidin həm ailəvi, həm də simvolik tərəfini ifadə edir.

Zəngəzur toy materiallarında gəlinin yeni ocağa daxil olması, xına mərasimi, qırmızı rəng, alma və digər simvolik əşyalar toy strukturunun müxtəlif mənə daşıyan hissələri kimi meydana çıxır. Sağdış və soldış da mərasim iştirakçılarının sosial rollarını müəyyənləşdirən elementlər sırasındadır (Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 150-155; Abdulla, 2005, s. 154-

160).

Xına və qırmızı rəng müxtəlif folklor sistemlərində qorunma, məhsuldarlıq, bolluq və yeni status kimi mənə sahələri ilə əlaqələndirilə bilər. Zəngəzur toyunda bu elementlərin konkret semantikasını müəyyənləşdirmək üçün regional materialın öz daxilindəki funksiyalarına əsaslanmaq daha düzgün yanaşmadır (Abdulla, 2005, s. 154-160; Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 150-155).

Toyun ritual xəritəsində “ocaq” anlayışının görünməsi onu od və ailə davamlılığı ilə bağlı daha geniş semantik sistemə bağlayır. Gəlinin yeni ocağa daxil olması beləliklə yalnız məkan dəyişməsinə deyil, ailə və sosial statusun yenidən müəyyənləşməsinə də simvolizə edir.

Toy elementlərini qədim türk mərasimləri ilə müqayisə etmək mümkündür. Lakin bu müqayisənin nəticəsi ayrı-ayrı predmetlərin qədimliyindən çox, həmin predmet və hərəkətlərin mərasim daxilində hansı işi gördüyünə əsaslanmalıdır. Funksiya ilə mənşənin fərqləndirilməsi bu materialın şərhində əsas metodoloji prinsipdir.

Mifoloji obrazların funksional xüsusiyyətləri. Zəngəzur folklorunun mifoloji qatında fəvqəltəbii qüvvələrlə bağlı təsəvvürləri ifadə edən müxtəlif obrazlar qorunur. Al anası, ərən və qurd kimi fiqurların hər biri fərqli süjet və ritual kontekstlərdə müxtəlif funksional mənə qazana bilər.

Al anası ilə bağlı təsəvvürlər doğuş, zahılıq dövrü və yeni doğulmuş uşaq ətrafında formalaşan inanclar sistemində xüsusi yer tutur. Obrazın təhlükəli fəvqəltəbii qüvvə kimi təsəvvür edilməsi və ona qarşı qoruyucu vasitələrdən istifadə doğuşun ritual baxımdan həssas keçid kimi qavranıldığını göstərir (Ağbaba, 2018, s. 145-152; Qafarlı, 2004b, s. 90-98; Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 70-75). Dəmir kimi apotropeik vasitələrin iştirakı isə qorunma ideyasının maddi predmetlərlə ifadə edildiyini göstərən konkret nümunədir.

Ərən obrazının semantikasi qəhrəmanlıq, sınaq və sosial-mənəvi dəyərlərlə əlaqəli motivlər daxilində üzə çıxı bilər. Bununla belə, obrazın mənası konkret mətn və süjetdən asılıdır. Buna görə ümumi mifoloji model ilə Zəngəzurun regional variantını eyni hesab etmək əvəzinə, hər bir nümunənin öz kontekstində təhlil edilməsi daha doğru nəticə verir (Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab, 2005, s. 70-75; Qafarlı, 2004b, s. 100-108).

Qurd türk mifoloji düşüncəsində müxtəlif funksiyalarla çıxış edən çoxmənalı obrazdır. Mifoloji mətnlərdə onun yol göstərən, qoruyan və istiqamət verən xüsusiyyətlərlə təqdim olunmasına rast gəlinir (Ögel, 2014, s. 45-48; Roux, 2011, s. 57). Azərbaycan folklorunda qurdla bağlı motivlərin yaşaması bu obrazın müqayisəli tədqiqini aktual saxlayır.

Qurd motivinin mövcudluğu onun bütün folklor variantlarında eyni mifoloji mənanı daşıdığını göstərmir. Obrazın hansı süjetdə yerləşməsi, hansı hərəkəti yerinə yetirməsi və hansı münasibətlər sistemi daxilində təqdim olunması nəzərə alınmalıdır. Tarixi-semantik nəticə məhz bu funksional kontekstlərin birgə təhlilindən daha etibarlı şəkildə çıxarıla bilər.

Arxaik motivlərin transformasiya prosesi. Zəngəzur folklorunda arxaik elementlərin qalması onların ilkin tarixi görünüşünü olduğu kimi saxlaması demək deyil. Folklor dəyişən sosial mühit daxilində yaşadığı üçün köhnə motivlər yeni şəraitə uyğunlaşır, bəzən əvvəlki funksiyasını itirir, bəzən isə başqa dini və sosial mənə altında yenidən şərh olunur.

Məsələn, əvvəlcə qoruyucu və bərəkətverici mənə daşıyan bir təsəvvür sonrakı mərhələdə dini terminlərlə izah edilə bilər. Motiv ilkin mifoloji əsasının zəifləməsi onun davranış formasının da dərhal yox olması ilə nəticələnir. Belə hallarda yaddaş semantik bütövlüyü deyil, onun ayrı-ayrı izlərini qoruyur.

Zəngəzur folklorunun tarixi semantikasını araşdırarkən ən azı üç analitik pilləni ayırmaq mümkündür. İlk pillədə konkret folklor faktı təsvir və sənədləşdirilir. Sonrakı mərhələdə həmin faktın Azərbaycanın digər bölgələrində, türk xalqlarında və qonşu folklor sistemlərindəki paralelləri müəyyənləşdirilir. Yekun pillədə isə bu paralellərin sadəcə oxşarlıq səviyyəsində qaldığı, yoxsa tarixi-genetik əlaqəyə işarə etdiyi ayrıca dəlillər əsasında yoxlanılır.

Belə mərhələli yanaşma həm bütün oxşarlıqları təsadüf saymaqdan, həm də hər arxaik motivi avtomatik şəkildə qədim türk mədəniyyətinin birbaşa qalığı kimi qəbul etməkdən uzaqlaşdırır. Elmi baxımdan daha məhsuldar yol oxşarlığın özünü deyil, onun hansı funksional və tarixi şərtlər daxilində yarandığını sorğulamaqdır.

Nəticə etibarilə motivin yalnız mövcudluğu kifayət qədər informativ göstərici deyil. Onun funksiyası, mətn və süjet daxilindəki yeri, ritual şəraiti, regional variantları və başqa folklor sistemlərindəki paralelləri birlikdə nəzərə alındıqda tarixi semantika haqqında daha əsaslandırılmış fikir yürütmək mümkündür.

Nəticə

Zəngəzur folklorunun materialları göstərir ki, bölgənin ənənəvi mədəni yaddaşında müxtəlif tarixi mərhələlərə aid dünyagörüşü ünsürləri üst-üstə düşərək yeni məna qazanmışdır. Od və ocaqla bağlı inanclar, su və ağacın sakrallaşdırılması, daşın ritual mənası, mövsümi və təsərrüfat mərasimləri, yas və toy adətləri, mifoloji obrazlar bu yaddaşın ayrı-ayrı parçaları deyil, qarşılıqlı əlaqədə işləyən sahələridir.

Bu materialın bir sıra xüsusiyyətləri qədim türk dünyagörüşü ilə funksional və struktur səviyyədə müqayisəyə imkan verir. Odun qoruyucu rolu, ocağın ailə və nəsil davamlılığı ilə əlaqəsi, ağacın sakral məna qazanması, keçid mərasimlərinin quruluşu və qurd obrazının müəyyən funksiyaları belə müqayisənin əsas istiqamətləridir. Bununla yanaşı, paralelin mövcudluğu özü həmin nümunənin birbaşa və fasiləsiz tarixi varisliyini sübut etmir.

Təhlilin mühüm nəticəsi arxaik motivlərin sabit deyil, transformasiya edən mədəni vahidlər olduğunu göstərməsidir. Sonrakı dini, sosial və mədəni təsirlər müəyyən ritual formaları yaşatdığı halda onların ilkin izahını dəyişdirə, yaxud yeni funksional məna meydana çıxara bilmişdir. Buna görə müasir folklor faktını onun ehtimal olunan ilkin vəziyyəti ilə tam eyniləşdirmək metodoloji baxımdan əsaslı deyil.

Zəngəzur folklorunun qədim türk dünyagörüşü ilə mümkün əlaqələrini dəqiqləşdirmək üçün fakt-müqayisə-tarixi əlaqə ardıcılığından istifadə daha etibarlı nəticə verə bilər: əvvəlcə regional material sənədləşdirilməli, sonra Azərbaycan və ümumtürk paralelləri araşdırılmalı, yalnız bundan sonra tarixi-genetik bağlılıq ayrıca sübutlarla qiymətləndirilməlidir.

Gələcək araşdırmalar Zəngəzur materialının Azərbaycanın başqa bölgələri, türk xalqlarının folklor sistemləri və Cənubi Qafqazın regional ənənələri ilə daha geniş müqayisəsini tələb edir. Folklor materialının tarix, etnoqrafiya, mifologiya, arxeologiya və dilçilik məlumatları ilə birlikdə təhlili arxaik motivlərin həm semantik qatlarını, həm də sonrakı dəyişmə mərhələlərini daha aydın müəyyənləşdirməyə imkan verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdulla, B.A. (2005). Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət.
2. Ağbaba, A. (2018). Azərbaycan mifologiyası. Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəşri.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası: XI kitab: Şirvan folkloru. (2005). Bakı: Səda.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası: XII kitab: Zəngəzur folkloru. (2005). Bakı: Səda.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası: XIII kitab: Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru. (2005). Bakı: Səda.
6. Azərbaycan nağılları: I cild. (2005). Bakı: Şərq-Qərb.
7. Bayat, F. (2019). Türk Şaman Metinləri: efsanelər və memoratlar. İstanbul: Ötüken.
8. Əliyev, R.M. (2005). Mif və folklor: genezisi və poetikası. Bakı: Elm.
9. Qafarlı, R.O. (2004a). Azərbaycan türklərinin mifologiyası: bərpa, genezis. Bakı: Ağrıdağ.
10. Qafarlı, R.O. (2004b). Azərbaycan türklərinin mifologiyası: mifik dünya modeli, təsnifat. Bakı: Ağrıdağ.
11. Qafarlı, R.O. (2019). Mifologiya: 6 cildə, II cild: Ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri. Bakı: Elm və təhsil.
12. Ögel, B. (2014). Türk mitolojisi: kaynakları ve açıklamaları ile destanlar. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
13. Roux, J.-P. (2011). Eski Türk mitolojisi. Ankara: Bilgesu.
14. Şükürov, A.M. (2005). Azərbaycan mifologiyası: tədqiqi tarixindən. Bakı: Çıraq.
15. Vəliyev, V.Ə. (1985). Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif.
16. Zəngəzur folkloru: elmi araşdırmalar və qənaətlər. (2021). Bakı: Folklor İnstitutu.

Daxil oldu: 06.06.2026

Qəbul edildi: 02.08.2026